

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОВОЄННІЙ РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті подано критичний огляд вітчизняних і зарубіжних праць, присвячених розгляду становища Церкви в повоєнній радянській державі. Запропоновано ґрунтовну класифікацію історіографічної проблеми. Піднято питання методології дослідження церковного життя радянської доби.

Церковна історія радянського періоду - один із напрямів сучасної історіографії, вивчення якого значною мірою залежить від політичної, національної й релігійної приналежності дослідників. Історіографію проблеми доцільно поділити на такі групи: західна історіографія, російська й російська діаспорна історіографія, українська й українська діаспорна історіографія, додатково розрізняючи праці світських і церковних істориків. Фінський дослідник радянської церковної історії Арто Луукканен пропонує виділяти окремо «до-архівні» й «постархівні» праці з радянської історії [1]. Зрозуміло, що лише «постархівні» праці українських і російських істориків, тобто праці, написані в період із кінця 1980-х рр., коли банкрутство й розвал радянської політичної системи дали могутній поштовх до наукового зацікавлення історією релігії та Церкви радянського періоду, що раніше розглядалася лише крізь призму панівних ідеологічних постулатів, мають наукову вартість. Винятком є поодинокі праці радянських соціологів, що подають здебільшого достовірний аналіз обрядового життя та релігійного досвіду радянських віруючих [2].

Західна історіографія

Характер західних «до-архівних» праць із історії РПЦ у СРСР передовсім визначався наявністю джерел. Основним джерелом до кінця 1980-х рр. залишалися публікації релігійного самвидаву. Додатково західні дослідники поклалися на офіційні радянські (йдеться про соціологічні дослідження, періодику, пропагандистські праці тощо) і церковні (передусім «Журнал Московської патріархії») джерела. Повна залежність від самвидавних публікацій перетворювала переважну більшість західних «до-архівних» досліджень із історії РПЦ на «мартирологію

героїчних християн», якщо скористатися визначенням Арто Луукканена [3]. Показовими є праці Майкла Бурдйо, засновника й багаторічного керівника Кестонівського Інституту (м. Оксфорд, Велика Британія), що займався моніторингом реалізації свободи совісті у СРСР [4].

Критичний аналіз офіційних церковних і радянських джерел все ж дав змогу західним історикам досліджувати повсякденне життя РПЦ (Джейн Елліс) [5], релігійний досвід радянських віруючих (Вільям Флетчер, Крістель Лейн) [6], секуляризаційну програму радянського режиму (Девід Пауел, Вільям Беркен, Джеймс Тровер) [7]. Західні історики, які розглядали питання поза проблемою релігійної політики радянського керівництва чи сучасного їм життя РПЦ, мали змогу послуговуватися ширшим колом джерел. Вагомим є їхній вклад у вивчення політичної філософії Московського Патріархату (Ганс Кох) [8] та взаємин між Московським Патріархатом і Ватиканом (Алексіс Флоріді, Ханс-Якоб Стехле) [9].

Особливу методологічну й історіографічну цінність мають «до-архівні» студії Вальтера Колажа, Метью Спінки, Крістель Лейн, Вільяма Флетчера. Вальтер Колаж у своїй монографії «Релігія в Радянському Союзі» (1961) проаналізував зміни в становищі РПЦ після негласного «конкордату» між радянським керівництвом та керівництвом Московського Патріархату вересня 1943 р. [10]. Колаж є одним із небагатьох західних істориків, хто приділяє спеціальну увагу релігійній ситуації в Українському Екзархаті, звертаючись до питання інкорпорації парафій УАПЦ до РПЦ, а також «возз'єднання» українських греко-католиків із РПЦ. Його аналіз церковного життя в Україні, однак, важко назвати незаангажованим через явні симпатії до РПЦ.

Монографія Метью Спінки «Церква в Радянській Росії» (1956) є цікавою спробою поглянути на державно-церковні взаємини з перспективи РПЦ [11]. У центрі його дослідження - політика російських патріархів Тихона (Белавіна), Сергія (Страгородського), Алексія (Сіманського). Акцентуючи увагу на особливостях взаємин кожного патріарха з радянським керівництвом, Спінка водночас прослідковує тяглість їхньої політики, що врешті призвела до «дивного союзу» («strange alliance») комуністичного режиму і православної церкви за часів Патріарха Алексія (Сіманського). У своїй монографії про християнську релігію в СРСР Крістель Лейн робить окремі зауваги щодо змін в обрядовій практиці та соціальному вченні РПЦ, упроваджених, щоб пристосуватися до нових суспільно-політичних умов [12].

Доробок Вільяма Флетчера в царині вивчення історії РПЦ радянського періоду видається особливо цінним із методологічного й теоретичного погляду. Його монографія під промовистою назвою «Студії з виживання: Церква в Радянській Росії, 1917-1943» (1965) стала першою спробою в західній історіографії вийти за межі жанру мартирологи та переосмислити «політичне раболіпство» («political subservience») церковного керівництва, його «політичну колаборацію» з комуністичним режимом [13]. Автор розглядає політику Патріарха Сергія (Страгородського), декількома пасажами окреслюючи також стратегії виживання Церкви на місцевому рівні. Попри деякі контрверсійні та слабкі аргументи й висновки Флетчера (наприклад, про незацікавленість Церкви сучасними суспільними проблемами), його вклад у вивчення церковного життя в СРСР є беззаперечним. У цій та інших своїх працях [14] Флетчер приділяє увагу тим аспектам церковного життя в радянській державі, які вважає визначальними: боротьбі РПЦ за збереження своєї інституційної мережі, «тактиці торгу» («bargaining tactic») і «практичній пристосованості» («practical adaptability») Церкви, їхній ролі в збереженні Церкви в період переслідувань.

Після розвалу СРСР західний інтерес до історії РПЦ радянського періоду став значно слабшим. Зміна ідеологічного клімату мала особливо негативні наслідки для вивчення церковної історії періоду між кінцем Другої світової війни та початком перебудови. Монографія Джона Андерсона (1994) є однією з небагатьох «постархівних» студій, що аналізують релігійну політику радянського керівництва хрущовського та брежнєвського періодів [15].

Натомість вивчення радянської політики

в релігійній сфері та церковного життя після революційного та ранньосталінського періодів стало інтенсивнішим після відкриття радянських архівів. Гленніс Янг у своїй монографії «Влада і сакральне в революційній Росії: релігійні активісти на селі» (1997) використовує оригінальні методологічні підходи, що можуть плідно використовуватись у дослідженні повоєнної ситуації [16]. Вона розглядає церковне життя після революційного російського села крізь призму взаємодії трьох сил: релігійних активістів, духовенства і держави, кожна з яких переслідувала власні цілі. Особливо цікавими й методологічно цінними видаються знахідки Янг щодо ідентичності членів Церкви та їхньої «досконалої пристосованості» в умовах радикальної зміни суспільно-політичних обставин.

Ранні праці Дмитра Поспеловського, канадського історика російського походження, мають багато недоліків, притаманних «до-архівній» західній історіографії. Однак вони стоять дещо осторонь від загального масиву літератури завдяки багатій джерельній базі, увазі автора до низки ігнорованих і контрверсійних питань історії РПЦ (йдеться, наприклад, про роль Московського Патріархату в ліквідації УГКЦ) [17]. «Російська Православна Церква у ХХ ст.» (1995) стала першим ґрунтовним дослідженням з історії РПЦ, доступним для пострадянського читача, що суттєво базувалося на аналізі архівних джерел [18]. Окремо слід відзначити намагання Поспеловського розглядати новітню історію РПЦ у світлі її релігійної та суспільно-політичної традиції.

Західні студії з церковної історії рідко й лише побіжно звертаються до специфічної релігійної ситуації в Українській РСР. Увагу дослідників передовсім привертає високий ступінь релігійності українського населення та питання «возз'єднання» греко-католиків Західної України з РПЦ. Висновки дослідників прямо залежать від їхніх явних симпатій до РПЦ. Навіть найбільш ґрунтовні з їхніх праць містять численні фактологічні помилки. Лише один показовий приклад: Джон Андерсон виділяє Полтавську та Запорізьку області як *західноукраїнські* [19].

Винятком є дослідження американського історика українського походження Франка Сисина, присвячене традиціям українського православ'я в житті повоєнного Українського Екзархату [20], а також праці канадського історика українського походження Богдана Боцюрківа. Боцюрківу належить єдина в сучасній історіографії спроба здійснити концептуальний аналіз релігійної ситуації в Українському Екзархаті [21]. Він донині

залишається найавторитетнішим західним дослідником історії УГКЦ радянського періоду, чії ґрунтовні праці виходять за рамки церковної мартирологи [22]. Спонукає до подальшої розробки його оцінка ролі Московського Патріархату в ліквідації УГКЦ та його концепція «церковно-національної політики» («ecclesiastical-nationalities policy») радянського керівництва [23].

Російська діаспорна й російська історіографія

Російські церковні та світські діаспорні історики - дисиденти та самвидавні автори - розробляли мартирологію РПЦ радянської доби. Підхід, оцінки й питання, підняті російськими діаспорними істориками, близькі до підходу, оцінок і питань, порушених західною «до-архівною» історіографією. Єдиним винятком є ще більша заангажованість російських діаспорних дослідників. Лише деякі з них зуміли хоча б частково вийти за рамки діаспорної мартирологи, вивчаючи діяльність ієрархії РПЦ (Нікіта Струве, Надія Теодорович) [24], хрущовську антирелігійну кампанію та релігійне відродження в СРСР (Дмитро Константинов) [25], політичну філософію Московського Патріархату (Майкл Меєрсон) [26]. Сергій Келехер, російський католицький священник, здійснив досить ґрунтовне дослідження діяльності «катакомбної» УГКЦ, приділивши певну увагу також життю «возз'єднаних» греко-католиків [27].

Збірка статей «На шляху до свободи совісті» (1989) [28] і дві монографії Валерія Алексеєва, написані в 1991-1992 рр. [29], радше студії публіцистичні, ніж історичні, були першими спробами російських істориків об'єктивно проаналізувати державно-церковні взаємини в СРСР. Упродовж наступного десятиліття проблематика російських досліджень з історії РПЦ повоєнного періоду обмежувалася політикою держави щодо Церкви та діяльністю церковної опозиції й релігійних дисидентів. Праці західних і російських істориків дуже близькі за напрямками досліджень: домінує політичний підхід до церковної історії, а історія Церкви розглядається як мартирологія.

Праці Ольги Васильєвої, Тетяни Чумаченко та Михайла Шкаровського, написані на рубежі століть, зробили суттєвий вклад у вивчення історії РПЦ пізньосталінського та хрущовського періодів. Ольга Васильєва аналізує використання Сталіним РПЦ як одного з дієвих інструментів його зовнішньої політики [30]. Тетяна Чумаченко досліджує радянську релігійну полі-

тику 1941-1961 рр., зосереджуючи основну увагу на діяльності керівництва Ради у справах РПЦ [31]. Вона приділяє певну увагу також вивченню власне церковного життя, хоча її інтерпретація більшості питань видається поверховою (йдеться, наприклад, про народну релігійність, ліквідацію «святих місць» під час хрущовської антирелігійної кампанії тощо). Михайло Шкаровський є одним із небагатьох пострадянських дослідників, хто розглядає державно-церковні взаємини в СРСР як складний багатогранний двосторонній процес [32]. Він висуває низку слабких тверджень (наприклад, викликає заперечення його теза про «одержавлення» РПЦ після 1943 р., а також оцінка реформи парафіяльного управління 1961 р.), некритично запозичує знахідки інших дослідників (передовсім Васильєвої), і навіть робить фактологічні помилки. Однак важко переоцінити вклад Шкаровського в дослідження церковної історії повоєнного періоду. Особливо цінними є його увага до методологічних питань, аналіз діяльності Ради у справах РПЦ, розгляд проблеми церковного консерватизму й модернізації.

До початку 1990-х років російська церковна, як і світська, історіографія розвивалася лише в емігрантських колах. Навіть перша студія, написана російським православним священником о. Сергієм Гордуном у перебудовний період на базі щойно відкритих московських архівів, була опублікована в діаспорі [33]. Незважаючи на поверховість аналізу та заангажованість автора, стаття на довгі роки залишалась обов'язковим посиланням для всіх російських дослідників історії РПЦ. Особливо багато дискусій точилось навколо тези Гордуна про обер-прокураторські функції Ради у справах РПЦ, а згодом Ради у справах релігій.

Монографія протоієрея Владислава Ципіна про історію РПЦ ХХ ст. складає останній, дев'ятий, том офіційного видання з історії РПЦ, приуроченого Московським Патріархатом до 850-ліття Москви [34]. Важко не погодитися з Поспеловським, на думку якого, єдиним вкладом цієї апологетичної праці в дослідження історії РПЦ є те, що вона вводить у науковий обіг значну кількість джерел із церковних архівів, досі недоступних для світських істориків [35].

Російські історики неохоче звертаються до релігійної ситуації в Україні, а їхні висновки наперед визначені їхньою релігійною та національною приналежністю. Шкаровський робить єдину спробу в сучасній російській історіографії об'єктивно проаналізувати діяльність УАПЦ та Української Автономної Церкви у воєнний період

і наслідки, які вона мала для повоєнного становища РПЦ. Нікіта Струве у своїх працях дещо відходить від прийнятого в російській історіографії погляду на ліквідацію УГКЦ та «возз'єднання» її вірних з РПЦ.

Українська діаспорна й українська історіографія

Українська діаспорна історіографія виявила незначний інтерес до життя православної церкви в повоєнній Україні. Національно-свідомі історики не «посягали» на коло питань російської «імперської» історії: з кінця 1940-х рр. українська православна громада була представлена винятково РПЦ, що автоматично виключало її зі сфери їхніх інтересів. Недоступність джерел із життя православної церкви в Україні була не менш важливою причиною. Інформація, що потрапляла на Захід, рідко стосувалася релігійної ситуації в Україні. У разі, якщо певні джерела все ж відображали церковне життя в Україні (наприклад, самвидавні документи про намагання закрити Почаївську лавру, про ліквідацію Чернігівського жіночого монастиря тощо), вони залишалися поза увагою діаспорних вчених, оскільки не давали змоги проаналізувати національний аспект релігійного життя.

Натомість складна релігійна ситуація в повоєнній Західній Україні стала однією з найбільш обговорюваних в українській діаспорній історіографії проблем. Предметом дослідження є ліквідація УГКЦ спільними силами комуністичного режиму й Московського Патріархату та діяльність «катакомбної» УГКЦ. Життя тих греко-католиків, які «возз'єдналися» з РПЦ, є незрівнянно менш дослідженим діаспорними істориками. Спробу проаналізувати наслідки «возз'єднання» з позиції тих, хто перейшов у православ'я, зробив Василь Маркус, запропонувавши концепцію «церкви в церкві» для означення формально «возз'єднаних» [36].

Вклад українських істориків у вивчення церковного життя в повоєнній Радянській Україні є незначним, хоча церковна історія є однією з галузей вітчизняної історіографії, що динамічно розвиваються. Щоб оцінити зацікавлення вітчизняних дослідників цією проблемою, достатньо проаналізувати тематику дисертацій, захищених в Україні у 1990-х рр. Жодна з дисертацій не присвячена вивченню життя православної громади в Україні в означений період. Єдина дисертація, яка проливає світло на деякі аспекти життя «возз'єднаних» греко-католиків, написана філософом, а не істориком [37].

Узагальнюючий аналіз, запропонований Вік-

тором Єленським у 1991 р., був першою й на довгі роки залишився єдиною узагальнюючою студією, присвяченою здійсненню радянської релігійної політики в Українській РСР [38]. У першій половині 2000-х рр. дослідники публікували невелику кількість статей, присвячених переважно хрущовській антирелігійній кампанії (Баран, Войналович, Єленський, Лисенко, Меркатун) [39]. Окремі розділи, що заторкують державно-церковні взаємини, було включено до загальних монографій із української політичної та соціальної історії (Баран, Ярош) [40].

На рубежі століть з'явилося декілька вітчизняних монографій, що висвітлювали становище Церкви в повоєнній Радянській Україні. Олег Бажан та Юрій Данилюк вивчають українське православне дисидентство й діяльність «катакомбної» УГКЦ [41]. Володимир Пашенко опублікував двотомну монографію з життя православної церкви й монографію про життя західно-українських греко-католиків у повоєнній Україні, які є типовими зразками пострадянської історіографії з її політичним підходом до церковної історії та доволі низьким аналітичним рівнем дослідження [42].

Оригінальною працею, що виходить за вузькі рамки політично орієнтованого підходу й порушує низку важливих проблем церковного життя, є монографія Олександра Лисенка «Церковне життя в Україні, 1943-1946» (1998) [43]. Історик звертається до таких малодосліджених питань, як інкорпорація парафій та духовенства УАПЦ й УАЦ до РПЦ, Помісний Собор РПЦ 1945 р., діяльність Рад у справах РПЦ і справах релігійних культів тощо. Учені Інституту філософії НАН України здійснили ґрунтовну спробу дослідити історію релігії в Україні, приділивши значну увагу й радянському періоду [44]. Вони приділили особливу увагу дослідженню проблеми еволюції соціального вчення РПЦ і релігійної модернізації в радянську добу, аналізу дискусії між прихильниками східного та латинського обрядів у середовищі греко-католицького духовенства напередодні та після офіційної ліквідації УГКЦ. Регіональне дослідження повоєнного життя православної церкви найдинамічніше розвивається на Волині (Борщевич, Милусь) [45].

Вітчизняні історики переважно підходять до проблеми в контексті вивчення державно-церковних взаємин у СРСР, оминаючи увагою специфічність релігійної ситуації в Українському Екзархаті РПЦ. Більшість праць, присвячених радянській політиці щодо Церкви, є радше описовими, ніж аналітичними, мало послуговуються методологією сучасної історичної науки.

Попри значне зацікавлення, що його виявляють вітчизняні та зарубіжні історики до церковної історії радянського періоду, значне коло важливих питань залишається нез'ясованим. Політично орієнтований підхід до радянської історії загалом і до релігійної історії доби зокрема та контрастний оціночний погляд на історичні процеси, що домінують у сучасній історіографії, є основною причиною того, що проблематика досліджень з історії Церкви в радянській державі залишається обмеженою. Історики розглядають державно-церковні взаємини, переважно зводячи їх до вивчення радянської релігійної політики або ж дій церковної опозиції та релігійного диси-

денства. Життя самої Церкви, зокрема відповідь Церкви на дискримінаційну політику радянського керівництва, яку важко означити як «опозицію» до режиму, досі не знайшло належного історіографічного висвітлення. Заангажованість дослідників, зумовлена їхньою національно-релігійною приналежністю, часто позбавляє їх можливості дати виважену оцінку досліджуваним процесам і явищам. У сучасній - вітчизняній, як і зарубіжній - історіографії все ще не вироблено цілісного бачення релігійного життя в повоєнному Українському Екзархаті. Лише поодинокі дослідники наважуються піднімати питання концептуального характеру у своїх працях.

1. *Luukkanen A.* The religious policy of the Stalinist state. A case study: The Central Standing Commission on religious questions, 1929-1938.- Helsinki: SHS, 1997.- P. 40-44.
2. Див. наприклад: *Курочкін П. К.* Эволюция современного русского православия.- М.: Мысль, 1971; Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки / Под общ. ред. А. С. Онищенко,- К.: Выща школа, 1988; *Танчер В. К.* Религия и современный мир: Проблемы социально-политического модернизма в русском православии.-К.: Знання, 1985.
3. *Luukkanen A.* The religious policy of the Stalinist state... - P. 40.
4. *Bourdeaux M.* Opium of the people: The Christian religion in the USSR,- London: Faber and Faber, 1965; *Also his.* Patriarch and prophets: persecution of the Russian Orthodox Church today.- London: Macmillan, 1969; *Also his.* Risen indeed: lessons in faith from the USSR.- London: Darton, Longman and Todd; New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1983.
5. *Ellis J.* The Russian Orthodox Church: a contemporary history.- London: Routledge, 1988.
6. *Fletcher IV. C.* Soviet believers: the religious sector of the population,- Lawrence: The Regents Press of Kansas, 1981; *Lane C.* Christian religion in the Soviet Union: a sociological study.- London: George Allen & Unwin, 1978.
7. *Bercken W.* Ideology and atheism in the Soviet Union,- Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1989; *Powell D. E.* Antireligious propaganda in the Soviet Union: a study of mass persuasion.- Cambridge: M. I. T. Press, 1975; *Thrower J.* Marxism-Leninism as the civil religion of Soviet society: God's commissar.- Lewiston: The Edwin Mellen Press, 1992.
8. *Kox G.* Теорія III Риму в історії відновленого Московського Патріархату (1917-1952).- Мюнхен: Церковно-археографічна комісія Апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1953.
9. *Stehle II.* Eastern politics of the Vatican, 1917-1979.- Ohio: Ohio University Press, 1981; *Floridi A. U.* Moscow and the Vatican,- Ann Arbor: Ardis Publishers, 1986.
10. *Kolarz W.* Religion in the Soviet Union.- London: Macmillan & Co Ltd., 1961.
11. *Spinka M.* The Church in Soviet Russia.- New York: Oxford University Press, 1956.
12. *Lane C.* Christian religion in the Soviet Union...
13. *Fletcher W. C.* A Study in survival: The Church in Russia 1927-1943.- London: S.P.C.K., 1965.
14. *Fletcher W. C.* Religion and Soviet foreign policy, 1945-1970.- London: Oxford University Press, 1973; *Also his.* Backwards from reactionism: The de-modernisation of the Russian Orthodox Church // Religion and Modernisation in the Soviet Union / Ed. Dunn D. J.- Boulder: Westview Press, 1977.
15. *Anderson J.* Religion, state and politics in the Soviet Union and the successor states, 1953-1993.- Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
16. *Young G.* Power and the Sacred in revolutionary Russia: religious activists in the village.- University Park: Pennsylvania State University Press, 1997.
17. *Pospelovsky D. V.* The Russian Church under the Soviet regime, 1917-1982: In 2 vols.-Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1983-1984; *Also his.* A history of Soviet atheism in theory and practice, and the believer: In 3 vols.- London: Macmillan Press, 1987-1989.
18. *Поспеловский Д. В.* Русская Православная Церковь в XX веке.-М.: Республика, 1995.
19. *Anderson J.* Religion, state and politics...- P. 57.
20. *Sysyn F. E.* The Ukrainian Orthodox question in the USSR.- Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Fund, 1987.
21. *Bociurkiw B. R.* The Orthodox Church and the Soviet regime in the Ukraine, 1953-1971 // Canadian Slavonic Papers.- 1972.- Vol. XIV, № 2.- P. 191-213; *Also his.* Religion and nationalism in the contemporary Ukraine // Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the era of Brezhnev and Kosygin / Ed. G.W. Simmonds.- Detroit: The University of Detroit Press, 1977,- P. 81-93; *Also his.* Religious situation in Soviet Ukraine // Ukraine in a changing world: Papers presented at the conference dedicated to the 30th anniversary of the founding of «The Ukrainian Quarterly» / Ed. W. Dushnyck.- New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1977.- P. 173-194.
22. *Bociurkiw B. R.* The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939-1950).- Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996; *Also his.* The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A case study in Soviet church policy // Canadian Slavonic Papers,- 1965,- Vol. VII- № 1.- P. 89-113; *Also his.* The catacomb Church: Ukrainian Greek Catholics in the USSR // Religion in Communist Lands.- 1977.- Vol. V- № 1.- P. 4-12; *Also his.* Nationalities and Soviet religious policies // The Nationalities Factor in Soviet Policies and Society / Ed. L. Hajda, M. Beissinger.- Boulder: Westview Press, 1990.- P. 148-174; *Також його.* Українська греко-католицька церква в катакомбах

- (1946-1989) // Ковчег: Збірник статей з церковної історії.- Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1993.- Ч. 1.
23. Докладніше про окремі праці західних істориків див.: *Шліхта Н. В.* Становище церкви в Радянській державі: Критичний огляд окремих англомовних праць // Український археографічний щорічник.- К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2002.- Нова серія.- Вип. 1.- С. 479-495.
 24. *Struve N.* Christians in contemporary Russia / Trans. L. Sheppard, A. Manson.- London: Harvill Press, 1967; *Струве Н.* Церковь в Советской России // Вестник русского студенческого христианского движения.- 1962.- № I (64).- С. 22-31; *Teodorovich N.* The rejuvenation of the Russian Orthodox clergy // Religion and the search for new ideas in the USSR / Ed. W. C. Fletcher, A. J. Strover.- New York; London: Frederick A. Praeger, Publishers, 1967.- P. 35-43.
 25. *Константинов Д.* Итоги гонений на Православную Церковь в СССР. // Вестник русского студенческого христианского движения.- 1965.- № III (77).- С. 12-29; *Также его.* Зарницы духовного возрождения. Русская православная церковь в СССР в конце шестидесятых и в начале семидесятых годов,- 2-е изд.- Канада: Заря, 1974.
 26. *Meerson M. M.* The political philosophy of the Russian Orthodox episcopate in the Soviet period // Church, nation and state in Russia and Ukraine / Ed. G. A. Hosking,- London: Macmillan, 1991.- P. 210-228.
 27. *Keleher S.* Passion and resurrection - The Greek Catholic Church in Soviet Ukraine, 1939-1989.- L'viv: Stauroropion, 1993.
 28. На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Д. Е. Фурмана, о. Марка (Смирнова).- М.: Прогресс, 1989.
 29. *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы.- М.: Политиздат, 1991; *Также его.* «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР.- М.: Изд. центр «Россия молодая», 1992.
 30. *Васильева О. Ю.* Русская Православная Церковь в политике Советского государства в 1943-1948 гг.- М.: Институт Российской Истории РАН, 2001; *Также её.* Русская православная церковь и советская власть в 1917-1927 годах // Вопросы истории,- 1993.- № 8.- С. 40-55; *Также её.* Русская православная церковь и советская власть в 1927-1943 годах // Вопросы истории.- 1994.- № 4.- С. 35-47.
 31. *Чумаченко Т. А.* Государство, Православная Церковь, Верующие. 1941-1961 гг. (Серия «Первая монография»).- М.: «АНРО-XX», 1999. Монографію Чумаченко було опубліковано також у англійському перекладі: *Chumachenko T. A.* Church and State in Soviet Russia: Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years / Ed. and trans. Roslof E. E.- Armonk: M. E. Sharpe, 2002. Див. також: *Чумаченко Т. А.* Прагматика і ідеологія: один епізод радянської церковної політики // Людина і світ.- 1997.- №9 - С. 13-20.
 32. *Шкаровский М. В.* Русская православная церковь и Советское государство в 1943-1964 годах: От «перемирия» к новой войне.- СПб.: ДЕАН+АДИА-М, 1995; *Также его.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах).- М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей церковной истории, 2000; *Также его.* Русская православная церковь в 1943-1957 годах // Вопросы истории.- 1995.- № 8.- С. 36-57; *Также его.* Русская православная церковь в 1958-1964 годах // Вопросы истории.- 1999.- № 2.- С. 42-59.
 33. *Гордун С.* Русская Православная Церковь при святейших Патриархах Сергии и Алексии // Вестник русского христианского движения,- 1990,- № 1,- С. 82-143.
 34. История Русской Церкви: В 9 кн.- М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997.— Кн. 9: Цыпин В. (прот.) История Русской Церкви 1917-1997.
 35. *Pospelovsky D. V.* The Russian Church since 1917 through the eyes of post-Soviet Russian historians (review article) // Religion, State & Society.- 1998,- Vol. 26, № 3/4.- P. 362-363.
 36. *Markus V.* The suppressed Church: Ukrainian Catholics in the Soviet Union // Marxism and religion in Eastern Europe: Papers presented at the Banff International Slavic Conference, September 4-7, 1974 / Ed. R. T. De George, J. P. Scanlan.- Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1976.- P. 119-133; *Also his.* Religion and nationalism in Ukraine // Religion and nationalism in Soviet and East European politics / Ed. P. Ramet.- Durham; London: Duke University Press, 1989.
 37. *Мадей Н. М.* Концепція Української Греко-Католицької Церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11,-Львів, 2001,
 38. *Єменський В. Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990).-К., 1991.
 39. *Баран В.* Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність.- 1995,- № 5.- С. 113-128; *Войналович В. А.* «Що насправді коїлось в патріарших палатах». Маловідомі документи про опозиційний рух в Руській Православній Церкві // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- 1994,- № 1.- С. 152-158; *Єленський В.* Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х - початку 60-х рр. // Людина і світ.- 1990.- №6.- С. 20-25; №7 - С. 24-28; *Также його.* Державна і церква в СРСР: 3 історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ.- 1991.- № 1.- С. 5-12; № 2.- С. 8-12; *Єленський В., Паталай О.* «...Партія все ви-правляє, призначає і буде за одним принципом...» // Людина і світ.- 1992.- № 3.- С. 38-44; *Лисенко О.* До питання про становище Церкви в Україні у період Другої світової війни//УІЖ.- 1995,- №3.- С. 73-81; *Меркатун І. ПІ.* Антирелігійна кампанія 50-60-х рр. на Україні // УІЖ,- 1991.- № 1.- С. 70-77.
 40. *Баран В. К.* Національно-культурні проблеми // Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.- Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.- С. 265-289; *Ярош Б. О.* Духовна сфера під тоталітарним тиском // Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (Історико-політологічний аспект): Монографія.-Луцьк: «Настир'я», 1995,-С. 129-150.
 41. *Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.* Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х - 1980-і рр.- К.: НАН України, Інститут історії України, 2000; *Також: Їго.* Релігійне дисидентство. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих // Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.)- К.: Рідний край, 2000.- С. 228-310.
 42. *Пащенко В. О.* Православ'я в новітній історії України: У 2 т.- Полтава, 1997, 2001; *Також: його.* Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших

- днів.-Полтава: Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, 2002.
43. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943-1946.- Київ: НАН України, Інститут Історії України, 1998.
44. Історія релігії в Україні: У 10 т./ НАН України, Інститут філософії.- К., 1999, 2001.- Т. 3: Правосла-
- в'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова; Т. 4: Католицизм / За ред. П. Яроцького.
45. Борщевим В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944-1950 рр.- Луцьк, 1997; Милуць В. І. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946-1964 рр.).- Рівне: «Волинські обереги», 2001.

N. Shlikhta

**THE ORTHODOX CHURCH IN POSTWAR SOVIET UKRAINE:
A CRITICAL REVIEW OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND
HALF OF THE TWENTIETH CENTURY**

The article provides a critical review of Ukrainian, Russian, and Western studies devoted to the Church's life in the postwar Soviet state. The author suggests an elaborate classification of the historiography of the problem. She also raises the issue of the methodology of studies of religion in the Soviet Union.